

Luterilaisuuden lipunkantajat

Ortodoksian ajan reformaattorimuotokuvat

Upsalan kokouksesta vuonna 1593 alkanut satavuotisjakso oli ratkaisevan tärkeä aika Ruotsin kirkon tunnustuskehitykselle. Kirkkohistoriassa samaista ajanjaksoa kutsutaan ortodoksian kaudeksi.¹ Oikeaoppisesti luterilainen uskontulkinta ja teologisesti puhtaat auktoriteetit nousivat ortodoksian ajalla monissa yhteyksissä keskustelun aiheeksi. Polttopisteessä oli saksalaisen tunnustustekstikaanonin nuorin osa, vuonna 1577 vahvistettu Yksimielisyyden ohje eli Formula Concordiae (FC).

Yksimielisyyden ohje hyväksyttiin Ruotsin kirkon tunnustukseksi vasta 1660-luvulla. Siihen saakka Ruotsissa oli tyydytty Upsalan kokouksessa vuonna 1593 hyväksytyyn Augsburgin tunnustukseen ja kansalliseen kirkollista elämää säädelleeseen normiin, vuoden 1571 kirkkojärjestykseen.

Poliittinen ja uskonnollinen kietoutuvat 1500–1600-luvun vaihteessa erottamattomasti yhteen julkisessa vallankäytössä. Myöhäisortodoksian ajalla teokratian opit vaikuttivat laajasti yhteiskuntaelämän eri lohkoilla. Periaate, joka korosti uskonnon yhtenäisyyttä valtion yhtenäisyyden takeena, toistui erilaisissa valtapoliittisissa yhteyksissä. Uskonnon ulkoiset symbolit toimivat näin samalla myös poliittisina ilmauksina.

Kuvataiteessa muotokuvat ovat eräs vahvimmin poliittisesti ja aattellisesti sidostuneista taiteenlajeista. Luterilaisella alueella on ollut yleistä, että hallitsijan vaakuna tai muotokuva on julkaistu valtiollisena hankkeena ilmestyneen kansankielisen Raamatun etulehdellä. Vuonna 1642 painetussa suomenkielisessä Raamatussa on kuningatari Kristiinan kokovartalomuotokuva.

Hallitsijamuotokuvien ohella toinen kirkkoissa yleinen henkilömuotokuvaryhmä ovat reformaattorimuotokuvat. Tutkimuskohteena ne osoittautuivat olettamaani selkeärajaisemmaksi ja teologisesti motivoitummaksi aihepiiriksi.

Luther-muotokuvat olivat harvinaisia Ruotsin kirkon alueella 1500-luvulla ja 1600-luvun alkupuolella. Suomesta ei tunneta yhtään tältä ajalta peräisin olevaa Lutherin kuvaa. Lemun kirkkoon kalkkimaalauksena toteutettu Luther-aihe on pitkään ajoitettu 1600-luvun alkuun Stiernkors-sukuvaakunaan merkityn vuosiluvun 1619 mukaisesti.² Kirkonarkistolähteet kuitenkin osoittavat maalausajankohdaksi 1690-luvun. Näin olen sekä vaakuna että saarnatuolin ylle maalattu muotokuva liittyvät laajempiin karoliinisen ajan loppujakson ilmiöihin.³

Luterilaisuuden oppi-isien ja reformaatiohistorian sankarihahmojen esiintymiselle kirkkotaiteessa on erityisesti perustellut syynsä ja ajankohtaistumishetkensä. Väitän-

¹ Pentti Laasonen, Ortodoksian ajan tutkimuksen ongelmia. Historiallinen Arkisto 71. Forssa 1978, 161–169; Pentti Laasonen, Luterilaisuus Rooman ja Geneven välissä. Luterilaisuuden identiteettitaistelu 1577 – noin 1590. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 171. Jyväskylä 1998, 12.

² Tove Riska, Mynämäen rovastikunta. Suomen kirkot – Finlands kyrkor 2. Helsinki 1961, 99.

³ Ks nootti 37.

kin, että ortodoksian kauden reformaattorimuotokuvat liittyvät kiinteästi ajan teologisen kentän ilmöihin.

Voittoja ja valloituksia

Poikkeuksellisen varhainen Lutheria ja Melanchthonia esittävä kuvapari maalattiin Ruotsin Västmanlandissa Harakerin kirkon triumfikaareen vuonna 1618. Edellisenä vuonna oli Saksassa vietetty Lutherin reformaation satavuotisjuhlaa. Saksassa merkivuoden kunniaksi tehtiin runsaasti reformaattorimuotokuvia.⁴ Juhlinnan jälkeen Luther-aiheet kävivät harvinaisiksi. Uuteen kukoistukseen reformaattorikuvat nousivat erityisten merkkitapahtumien kunniaksi.⁵

Harakerin kirkon Luther- ja Melanchthon -kuvat sijaitsevat saarnatuolin ylläpuolella. Samalla kirkon seinille toteutettiin laaja sisämaalauskoristelu. Maalaushankkeen kustansivat kreivi Jacob De la Gardie ja hänen puolisonsa Ebba Brahe.⁶

Lahjoittajapariskunta oli solminut avioliiton edellisenä vuonna. Molemmat puoliset olivat valtakunnan tunnetuimpia henkilöitä aikanaan. Kreivitär Ebba Brahe (1596–1674) kuului yhteen maan vaikutusvaltaisimmista ylhäisaatellisista suvuista. Hän oli toiminut hovineitona. Varsin julkisesti oli spekuloitu hänen mahdollisuuksillaan tulevaisuuden kuningattareksi. Arveluille oli myös näyttöä, sillä Ebba Brahen ja kruununprinssi Kustaa Aadolfin rakkaussuhde tunnettiin yleisesti.⁷

Jakob De la Gardie (1583–1652) oli koonnut voittoja Ruotsin valtakunnan idänpolitiikan saralla. Avioliiton solmimisen aikaan hän oli Stolbovan rauhaan päättyneen Venäjän-sodan sankari. Hän oli myös allekirjoittamassa rauhansopimusta. Jakob De la Gardie ei ollut juurikaan saanut opillista sivistystä. Häneltä nimittäin puuttuivat aatellisnuorukaisten muodollisen koulutuksen silanneet opinnot. Akateemisten pyrintöjen sijaan hän oli valinnut sotilasuran jo hyvin nuorena. Tulikasteensa hän sai Kaarle IX joukoissa Liivinmaalla vuonna 1600. Huomattavat sotilasansiot nopeuttivat Jakob De la Gardien nousua johtoasemiin valtakunnan politiikassa. Hänet nimitettiin vuonna 1613 valtaneuvostoon. Kahden vuoden kuluttua hänestä tuli sotapäällikkö. Niin ikään kahden vuoden kuluttua hänen annettiin kreivin arvo. Kustaa Aadolfin kruunajaisissa hänet lyötiin ritariksi.⁸

Ruotsin aluelajennus idässä toi luterilaiseen valtakuntaan kreikkalais-ortodoksisen vähemmistön. Samaan aikaan, kun Venäjän sodan voittomaana Ruotsiin liitettujen Käkisalmen läänin ja Inkerinmaan asujaimiston uskontokysymykseen etsittiin ratkaisua, kovensi Ruotsin virallinen politiikka suhtautumistaan kaikkiin vierasuskoiisiin valtakunnan alueella. Örebron sääntö vuodelta 1617 salli vain luterilaisen uskonnon harjoittamisen maassa.

⁴ Reinhard Lieske, *Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg*. Württemberg 1973, 123.

⁵ Oskar Thulin, *Luther in der Darstellungen der Künste*. Luther-Jahrbuch. Jahrgang XXXII (1965) Leipzig 1965, 21.

⁶ Barbro Flodin, *Harakers kyrka*. Västerås 1980, 11; Mereth Lindgren, *Att lära och att pryda*. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630. Stockholm 1983, 6, 214–216, 290; Inga Lena Ångström, *Med Luther bakom ryggen*. Om några Lutherporträtt från 1600-talet i Västerås stift. RIG 1995/3. Lund 1995, 37.

⁷ G. Jacobson, Ebba Brahe. *Svenskt biografiskt lexikon*. Femte bandet. Stockholm 1925, 679–686.

⁸ B. Boëtius, Jakob De la Gardie. *Svenskt biografiskt lexikon*. Tionde bandet. Stockholm 1931, 634–657.

Kiellon kärki oli suunnattu erityisesti katolisia ruotsalaisia kohtaan. Katolisuus oli voittanut käännynnäisiä niin maan johtavasta valtaeliitistä kuin nuoresta älymystöstäkin Juhana III:n kaudella. Jesuiittaoppilaitosten tarjoama laadukas koulutus ja lupaaivat uramahdollisuudet katolisen kirkon palveluksessa houkuttelivat puoleensa huomattavan joukon ruotsalaisia ja suomalaisia opiskelijoita 1500-luvun lopulla. Vaikka uusien pohjoismaalaisten opiskelijoiden kirjoittautuminen katolisiin kouluihin olikin tyrehtynyt jo 1600-luvun alussa, vahvistettiin ehdoton kielto opinkäynnistä katolisisissa oppilaitoksissa vielä Örebron säännöissä.⁹

Pitkä tie yksimielisyyteen

Tunnustuksellinen luterilaisuus oli yksimielisyyden ohjetta edeltäneiden vuosikymmenten aikana ajautunut moniin kiistatilaisiin. Luterilaisen leirin sisällä vallitsi kaaottinen tilanne Lutherin kuoleman jälkeen, ja entistäkin pahempaan kriisiin luterilaisuus ajautui Melancthonin kuoltua vuonna 1560. Luterilaisen identiteetin määrittely leimasi 1500-luvun jälkipuoliskon ja 1600-luvun alun teologista ilmapiiriä. Tähän pohdiskeluun luterilaisia pakottivat useista suunnista tulleet uhkat. Luterilaista omaleimaisuutta korostettiin tekemällä alleviivaten eroa Trenton kokouksen jälkeiseen katolisuuteen. Toisaalta luterilaisuus taisteli kalvinismin laajentunutta vaikutusta vastaan. Kalvinismi voitti kannatusta monilla alunperin luterilaisen reformaation kokeneilla alueilla 1500-luvun lopussa.

Kirkkohistorian periodijaottelussa Augsburgin uskonrauhasta Westfalenin rauhaan saakka ulottuvaa ajanjaksoa (1555–1648) kutsutaan konfessionalismin ajaksi. Leimallista tälle ajalle oli, että uskontokysymys sai voimakkaasti poliittisen värityksen.

Augsburgin uskonrauhalla Saksan katolinen keisari Kaarle V teki myönnytyksen Augsburgin tunnustukseen sitoutuneille luterilaisille. Uskonrauha takasi ruhtinaille oikeuden valita luterilaisuus hallitsemansa alueen uskonnoksi.

Konfessiokysymyksiin kietoutuneet poliittiset intressit eivät voineet olla heijastumatta yliopistojen toimintaan. Yliopistot kun olivat riipuvaisia valtion rahoituksesta. Useimmiten ne myös olivat hallitsijoiden silmäteriä ja erityisellä huolenpidolla vaalittuja valtion sivistysharrastuksen keulakuvia.¹⁰

Ruotsin kirkon luterilaisuudelle esikuvallisessa Wittenbergin yliopistossa tapahtui raju muutos filippismistä tiukkaan luterilaiseen ortodoksiaan vuonna 1591. Opin ohjeeksi palasi FC. Yliopisto puhdistettiin Melancthonin myöhäiskauden teologista perintöä vaalineista filippisteistä, ja professorin virkoihin kutsuttiin jyrkän oikeaoppisuuden edustajia.

Ruotsissa kuningas Juhana III:n kuolema vuonna 1592 muutti ratkaisevasti kirkon kohtaloita. Kaarle-herttua nousi entistä tärkeämpään rooliin valtakunnan politiikassa. Tilannetta mutkisti se, että valtikaa tuli siirtyä kruununperimysjärjestyksen mukaisesti Juhanan ja Katariina Jagellonican pojalle Sigismundille, joka oli äitinsä uskonnon mukaisesti kasvatettu katoliseksi. Sigismund oli vuodesta 1587 alkaen jo Puolan kuningas.

Valtaneuvosto julisti valtakunnan uskontokysymyssä tavoitteekseen kirkollisen elämän palauttamisen siihen tilaan, jossa se oli ollut Kustaa Vaasan viimeisinä ja Juhanan hallinnon ensimmäisinä vuosina. Näiden vuosien merkkipaaluja olivat kirkollisen elämän normien määrittelyt: 1558 ilmestynyt Erik Falckin vanhamelancthonilainen

⁹ Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun Akatemian perustamista 1640. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 177 – Bibliotheca historica 27*. Helsinki 1997, 286–287.

¹⁰ Notker Hammerstein, *Universitäten und Reformation. Historische Zeitschrift. Band 258 (1994)*, 356.

Spangenberg-käännös ja arkkipiispa Laurentius Petrin ruotsalainen kirkkojärjestys. Samalla valtaneuvosto pani rajat reformaatioprosessin etenemiselle peläten muutokseen liittyviä vaaroja.

Kaarle-herttualle tämä ei kuitenkaan riittänyt. Hän kutsui papiston maaliskuussa 1593 kokoukseen Upsalaan. Upsalan kokouksena historiaan jäänyt tilaisuus oli luonteeltaan kirkolliskokous, mutta sillä oli myös valtiollinen luonne Kaarle-herttuan ja valtaneuvoston paikalla olleiden edustajien vuoksi. Tavoitteeksi asetettiin Ruotsin kirkon opin määrittely. Kaarle-herttualle oppinormien hahmottaminen oli yhteiskunnallisen vakauden tae poliittisesti epävakaa tilanteessa.¹¹ Kolmen vanhakirkollisen uskontunnustuksen ohella kokous hyväksyi opin ohjeeksi Augsburgin tunnustuksen. Kalvinismia kohtaan kokouksen päätökset olivat jyrkästi tuomitsevia.

Kaarlen ja papiston teologiset erimielisyydet keskittyivät Tunnustuskirjojen nuorimman osan, Yksimielisyyden ohjeen ympärille. Papit kannattivat konkordistista näkemystä, kun taas kuninkaalle tärkeintä oli raamatullisuus. Papisto teki työtä eri yhteyksissä Yksimielisyyden ohjeen viralliseksi hyväksymiseksi. Vuoden 1611 valtiopäivillä papiston esitys konkordian hyväksymisestä hylättiin.

Muutaman vuoden kuluttua asia sai jälleen valtakunnallista huomiota. Arkkipiispa Petrus Kenicus esitti uuden kirkkokäsikirjan alkupuheessa vuonna 1614 luterilaisen kirkon tunnustuksellisen pohjan arvioinnin. Kenicus nostaa kolmijaossaan ylimmäksi Raamatun ilmoituksen. Sen alapuolella varsinaisena tunnustustekstinä paikkansa saa muuttumaton Augsburgin tunnustus. Yksimielisyyden ohjeelle arvioinnissa jää selittävä ja täydentävä rooli.¹²

Kerettiläisyyden uhat

Martin Chemnitzistä, reformaatiovuosisadan toisesta Martinuksesta, tuli Trenton jälkeisen luterilaisen polemiikin kärkinimi. Hänen Examen concilii Tridentini -teoksen (1565–1573) saavutti koko ortodoksian aikakaudta leimanneen dogmaattisen esityksen roolin. Teologina Chemnitz oli vanhamenlanchthonilainen. Patriistiikka säilytti vankkumattoman aseman hänen perustelujensa tukena.

Chemnitz tunnettiin teostensa kautta Ruotsissakin jo varhain. Laurentius Petrin kalvivistikiistoissa Chemnitz oli yksi tukena käytetyistä auktoriteeteista. Suomeen Chemnitz-vaikutteita välitti erityisesti Paavali Juusten, jota on arveltu peräti Chemnitzin henkilökohtaiseksi tuttavaksi.¹³

Kerettiläisyyden vaarallisimpana uhkana oikean opin vaalijat näkivät synkretismin. Ruotsin kirkko ajautui 1640-luvulla unionismikiistan nimellä tunnettuun kriisiin, jossa uhattuna oli ruotsalaisen kansalliskirkon itsenäinen rooli.

¹¹ Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostand. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskapet i Sverige 1593–1608*. Acta universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 22. Uppsala 1972, 80–97; Ingun Montgomery, *Uppsala möte 1593*. Kyrkohistorisk Årsskrift 1993; Ingun Montgomery, *The Institutionalisation of Lutheranism in Sweden and Finland. The Scandinavian Reformation from evangelical movement to institutionalisation of religion*. Edited by Ole Peter Grell. Cambridge University Press 1995, 156–160.

¹² Sven Kjällerstöm, *Vår kyrkans bekännelse skrifter i svensk språkdräkt*. Svensk teologisk kvartalskrift 1945, 256; Martti Parvio, *Upsalan kokouksen tunnustuskirjalaitoksen suomenkieliset käännökset*. Confessio fidei. Suomen luterilaisuuden ensimmäinen tunnustuskirja. Toim. Martti Parvio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 162. Jyväskylä 1993, 200.

¹³ Simo Heininen, *Marcus Henrici Helsingius. Humanisti ja teologi varhaisortodoksian Suomessa*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 92. Helsinki 1974, 59, 89.

Unionismikiistan keskeinen henkilö oli ruotsalaisen kirkkopolitiikan vaikuttajista Johannes Matthiae. Hänen pyrkimyksensä oli löytää valtionkirkkojärjestelmän kautta mahdollisuus kirkkojen yhdistymiselle. Välineenä hän näki traditionalismiin ankuroituvan humanismin. Matthiae toivoi Ruotsin kuninkaan yhdessä eurooppalaisten ruhtinaiden kanssa kutsuvan koolle konsiilin. Konsiilin osallistujiksi Matthiae toivoi hallitsijoiden ohella ireenisiä teologeja, joiden yhteisin rauhaa rakentavin ponnisteluin kirkot voisivat jälleen yhtyä.¹⁴

Matthiae oli ollut yhteydessä Böömin veljien piispan Johann Amos Comeniuksen kanssa vuodesta 1642 alkaen. Matthiae jakoi Comeniuksen pyrkimykset, joiden tavoitteena oli löytää malli kristillisten tunnustuskuntien yhtymiselle ja paluulle katoliseen kirkkoon. Comenius sai kutsun tulla Ruotsiin. Hän vierailikin maassa kaksi kertaa: vuosina 1642 ja 1646. Comenius saavutti kuningatar Kristinan luottamuksen, ja hänen tehtäväkseen uskottiin ruotsalaisen koulu-uudistuksen suunnittelu. Ruotsin papisto suhtautui Comeniukseen varautuneesti. Epäluuloja tosin liennytti se, että Comenius selitti edustavansa hussilaisuutta, joka toisin kuin kalvinismi, oli arvostettua luterilaisissa piireissä. Tshekkiläinen Jan Hus oli luterilaisessa elämäkerrastossa nostettu Lutherin opin kunniakkaaksi esitaistelijaksi ja uskonsankariksi.¹⁵

Matthien toimien vastapuoli rakensi hyökkäyksensä tiukasti ortodoksisille wittenbergiläisille esikuville. Vuonna 1642 perusteluissa korostettiin luterilaisten kirkkojen vakiinnuttamaa omaa perinnettä patristis-traditionalistisen aineksen sijasta. Auktoriteetiksi perusteluissa nostettiin wittenbergiläisen teologian voimahahmo Leonard Hutter.¹⁶ Hutterin teologia perustui tunnustuskirjoihin. Hän vastusti melanchthonilaisuutta erityisesti Yksimielisyyden ohjeeseen vedoten. Hutterin pääteos Compendium (1610) mursi lopullisesti melanchthonilaisen teologian vallan saksalaisissa yliopistoissa. Compendium korvasi siihen saakka käytössä olleen Melanchthonin Locin.¹⁷

Ennen vuoden 1647 valtiopäiviä rintamalinjat konfessiokysymyksessä lujittuivat. Manner-Euroopan tapahtumat Westfalenin rauhan solmisen kynnyksellä ajankohtaisivat tunnustuksellisen kannan määrittelyä. Ruotsin uskontopolitiikkaan vaikuttivat puolestaan maassa vaikutusvaltaisissa asemissa olevien kalvinistien toimet. Louis de Geerin kotisaarnaajan Hottonin teos saavutti laajasti lukijakuntaa. Kalvinismi voitti käännyttäisi myös ruotsalaisista. Papisto piti tätä hälyyttävänä merkinä ja kiirehti tunnustuksellisen pohjan täydennystä Yksimielisyyden ohjeella. Papiston esitys FC:n hyväksymisestä ei saavuttanut valtiopäivillä toivottua vastakaikua.

Vuoden 1647 valtiopäivillä vastastusten olivat kuningatar Kristinan edustama territoriaalikirjollinen, unionistinen linja ja Axel Oxenstiernan yhdessä papiston kanssa ajama kansainvälistä tunnustuksellista yhteyttä ajava näkemys.¹⁸ Papisto nosti Yksimielisyyden ohjeen uudelleen valtiopäiväkysymykseksi. Virallista vahvistusta tunnustustekstille ei edelleenkään annettu, vaikka Yksimielisyyden ohje saavuttikin enenevää merkitystä.

¹⁴ Sven Göransson, *Konfessionalism, religionsfrihet, statskyrklighet*. Kyrkohistorisk Årsskrift 1964. Uppsala 1965, 75.

¹⁵ Pentti Laasonen, Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 103. Loimaa 1977, 345; Laasonen 1997, 118; Heininen 1974, 165–166.

¹⁶ Sven Göransson, *Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647–1660*. Uppsala 1950, 161.

¹⁷ Bengt Hägglund, *Teologins historia. En dogmhistorisk översikt*. Lund 1966, 279, 281; Seppo J. Salminen, Johannes Raumanns. Biografinen tutkielma. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 81. Kuopio 1970, 57, 96–97.

¹⁸ Göransson 1950, 183.

Kuva 1. Wittenbergiläisprofessori Leonard Hutterin Compendium saavutti tärkeän aseman ortodoksian ajan teologisena mallina. Kuva Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.

Erityinen Luther ja Melanchthon -muotokuvien kukoistusiämiö ajoittuu Ruotsissa 1630-luvulta 1680-luvulle. Ilmiöllä on selkeärajainen esiintymisalueensa eteläisessä Västmanlandissa.¹⁹ Varhaisin ruotsalaisista paneeleista on peräisin vuodelta 1638. Nuorin ajoittuu vuodelle 1680. Nämä Luther ja Melanchthon -muotokuvat sijoittuvat saarnatuolin takapaneeliin. Muotokuvaparin keskellä on Pyhää Kolminaisuutta symboloiva tetragrammi tai Jahwen aurinko. Molemmat symbolit liittyvät yleisesti saarnatuoleihin. Usein tetragrammi tai aurinko koristavat saarnatuolin kaikukatoksen sisäkattoa.

Aiemmassa Västmanlandin reformaattorimuotokuvia koskevassa tutkimuksessa on jäänyt huomiotta se seikka, että Luther-Melanchthon -kuvaparin esiintyminen ajoittuu pääosin Olof Laureliuksen kaudelle Västeråsin piispana (1647–1680). Laurelius

¹⁹ Irsta, Odensvi, Svedvi (Hallstahammarin kirkko), Säby ja Tillberga. Myös hieman tältä alueelta etäämpänä pohjoisessa sijaisessa Salan maaseurakunnan kirkossa on ollut vastaava Luther-Melanchthon-paneeli. Ångström 1995, 37–38.

Kuva 2. Cranachin työpajan tuotteisiin kuului myös jättiläiskokoisia reformaattorimuotokuvia. Melancthon ja Luther -hahmot koostuvat yhdestätoista arkista. Kuva Strauss 1975.

jätti vahvat jäljet Ruotsin kirkon historiaan. Ratkaisevia virikkeitä kirkolliseen ja akateemiseen toimintaansa hän sai opiskeluaikanaan Saksassa tiukan luterilaisessa Giessenin yliopistossa. Laurelius hankki kannuksensa ruotsalaisen kirkkopoliittikan haasteellisimpiin tehtäviin toimiessaan dogmatiikan ja kontroverssiteologian professorina Upsalassa.

Kontroverssiteologia kehittyi tieteelliseksi menetelmäksi, jolla tutkittiin ulkomailta palaavien opiskelijoiden opillista puhtautta. Koventunut ortodoksia pyrki tunnistamaan tulokkaiden vieraat vaikutteet ja kitkemään ne ennen seurakuntatyöhön tai akateemiseen virkaan siirtymistä. Tunnustuskysymyksessä Laurelius asettui aktiivisesti kannattamaan FC:n hyväksymistä.²⁰

Laurelius oli tärkeässä roolissa myös synkretismikiistan nimellä tunnetussa ortodoksian suuressa taistelussa. Turun piispa Johannes Terseruksen julkaisema katekismus nostatti teologisen myrskyn. Terseruksen kiivaimpana vastustajana esiintyi Turun Akatemian kaunopuheisuuden professori Enevaldus Svenonius. Teologisessa kiistelyssä vastakkain olivat saksalaisen yliopistoteologian rintamalinjat. Terserus edusti

²⁰ Göransson 1950, 311–312, 357–362, 373; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Stockholm 1975, 97, 102

helmstedtläistä tunnustuksellisesti avaraa näkemystä, jonka Svenonius leimasi harhaopiksi. Svenonius puolestaan kiivaili jyrkimpien wittenbergiläisten ortodoksian periaatteiden puolesta.²¹ Terseruksen kannalta raskauttavaa oli, että Laurelius tuomitsi Terseruksen katekismuksesta samat opinkohdat, joita vastaan Svenonius oli hyökännyt jo tekstin ennakkotarkastuksessa.²²

Synkretismikiista 1660-luvulla pakotti kirkon virallisen tunnustsmäärittelyn täsmentämiseen. Yksimielisyyden ohje hyväksyttiin kirkon tunnustukseksi vuonna 1663. Oppikiistelyssä saavutettu voitto nosti Enevaldus Svenoniuksen Turun Akatemian teologisen tiedekunnan ensimmäiseksi professoriksi. Svenonius piti liki neljänneksivuosisadan ajan turkulaisen teologian suunnan tiukasti wittenbergiläisen ortodoksian kurssissa.

Kolmikymmenvuotinen sota oli lopettanut ruotsalaisten ja suomalaisten teologien opinkäynnin Wittenbergissä. Svevonius oli ainoa merkittävän virkauran tehneistä 1600-luvun puolivälin tienoilla Wittenbergiin matkanneista suorittaneista ruotsalaisista. Hän opiskeli Elben valkoisessa kaupungissa Turun hiippakunnan myöntämän stipendin turvin 1651–1654.²³

Wittenbergiläiset esikuvat

Ortodoksian ajalla Lutheria ja Melanchthonia esittävien maalausten esikuvana käytettiin edelleen Lucas Cranachin työpajan grafiikka. Uusia toisintoja oli tosin muokkautunut runsaan sadan vuoden aikana, mutta kaikesta huolimatta huomattava osa myöhemmistä reformaattorimuotokuvista on liitettävissä Cranachin piiriin.²⁴ 1600-luvulla Luther- ja Melachthon -kokovartalokuvat tulivat erityisen suosituiksi. Cranachin verstaan tuotteisiin kuuluu yhdestätoista osasta koostuva suurvedos. Näissä vedoksissa figuurin koko lähentelee puoltatoista metriä.²⁵

Luther-muotokuvat alkoivat yleistyä suomalaisissa kirkoissa 1680-luvulla. Varhaisin lähteistä tunnettu reformaattorimuotokuvapari on ollut Turun tuomiokirkossa.

Turun tuomiokirkko kärsi pahoja vaurioita suurpalossa vuonna 1681. Palon jälkeen tuomiokirkkoa jouduttiin kunnostamaan perusteellisesti. Korjausten yhteydessä hankittiin uutta sisutusta. Tällöin tuomiokirkkoon hankittiin Lutheria ja Melanchthonia esittävät kokovartalomuotokuvat. Vuodelta 1684 peräisin olleet maalaukset sijaitsivat pääkuorin seinällä.²⁶

Paraisille kappalainen Nils Steenman lahjoitti 1680-luvulla Luther-muotokuvan. Maalauksen esikuva on Cranachin suosittu Luther-muotokuva vuodelta 1539.²⁷ Hattu-

²¹ Göransson 1952, 165–169; Seppo J. Salminen, Enevaldus Svenonius I. 106. Rauma 1978, 320–345.

²² Salminen 1978, 322.

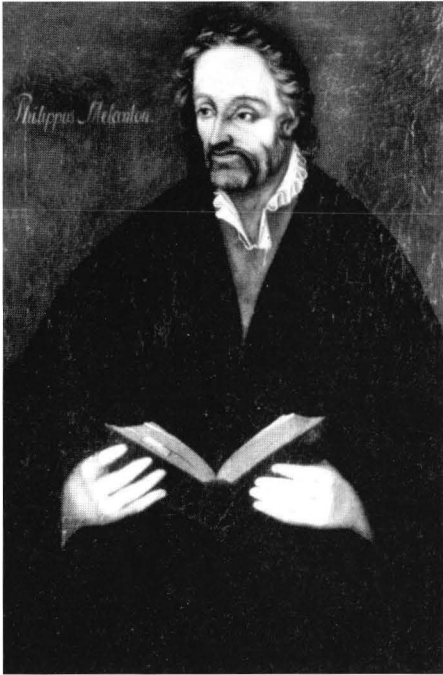
²³ Salminen 1978, 136–142.

²⁴ Erityisen suosion jäljentämisen mallina saavutti Lutherista 1530-luvun lopulla maalattu rintakuva. Max J. Friedländer & Jakob Rosenberg, *The Paintings of Lucas Cranach*. Hong Kong 1978, nro 423; Lucas Cranach d.Ä. *Das gesamte graphische Werk*. München 1972.

²⁵ Strauss on julkaissut kolme Cranach-verstaan jättivedosta. Lutherin ja Melanchthonin ohella tarjolla oli Jan Hussin muotokuva. Paloista yhteenliimatun muotokuvan koko oli noin 130 x 70 cm. Walter L. Strauss, *The German Singleleaf Woodcut 1560–1600*. Vol 1. New York 1975, 158–160; näitä vedoksia on ostettu myös Ruotsiin. Söderköpings kirkossa on tällaiset kehystetyt Luther ja Melanchthon -muotokuvat. Maj Nodermann, *Luthermotiv på svenska bonader*. RIG 1993/2. Lund 1993, 35–36.

²⁶ Edward Daniel Clarke, *Matka halki Suomen Pietariin 1799*. Suom. Jorma Ojala. Porvoo 1990, 166. Muotokuvat tuhoutuivat Turun palossa 1827.

²⁷ Kooltaan maalaus on 88 x 75 cm.

Kuva 3. Melanchthon ja Luther -muotokuvat Hattulan kirkosta. Kuva Museovirasto / P.O. Welin.

lan vanhasta kirkosta on peräisin Lutheria ja Melanchthonia esittävä maalauspari. Kookkaat puolivartalokuvat pohjautuvat uskollisesti Cranach-grafiikan malleihin.²⁸

Viipurin museon kokoelmiin liitettiin vuonna 1894 Taipalsaaren kirkosta peräisin ollut Luther-muotokuva. Maalauksessa on vuosiluku 1691.²⁹ Koivulahden kirkossa Vaasan-seudulla on Luther-maalaukselta 1694. Teoksen lahjoitti Vaasaan muuttanut saksalainen kauppias Hubert Tullenius. Kari Appelgren on attribuoinut maalauksen Dietrich Möllerumille.³⁰ Yhtäläisyydet Raahen kirkon Peitziuksen perheen epitafissa esityn Luther-aiheen kanssa ovat suuria. Peitziuksen epitafi on peräisin vuodelta 1691.³¹

Rauman kirkkoon Luther ja Melanchthon -muotokuvaparin lahjoitti vuonna 1706 kauppias Johan Mårtensson Riprander. Maalaukset oli sijoitettu seinälle lähelle saarnatuolia. Maalauksen tekijä on todennäköisesti turkulainen maalarimestari Lars Myra.³²

²⁸ Muotokuvat on kehystetty uudelleen yksinkertaisella mustalla kehyksellä 1782. Samalla Nils Schillmark kunnosti maalaukset. Maalaukset ajoitetaan aiemmassa tutkimuksessa 1600-luvun lopulle. Molemmat teokset ovat kooltaan 109 x 80 cm. Heikki Hyvönen – Marja Terttu Knapas, Esineluettelo. Hattulan ja Tyrvännön kirkot. [Hattulan] Uusi kirkko. Suomen kirkot – Finlands kyrkor 20. Jyväskylä 1997, 171

²⁹ Maalauksen koko on Viipurin museon inventointitietojen mukaan 117x66 cm.

³⁰ Kari Appelgren, Om den skulpterade och målade inredning i svenska Österbottens kyrkor. Svenska Österbottens historia V. Vasa 1985, 691.

³¹ Epitafi tuhoutui kirkon palossa vuonna 1908. Luther-muotokuvasta on säilynyt vuonna 1896 otettu valokuva. Museovirasto, historian kuva-arkisto negatiivi nr 450.

³² Maalaukset siirrettiin alkuperäiseltä paikaltaan saarnatuolin läheltä vasta 1890-luvulla. Heikki Hyvönen, Kiinteä sisustus, taideteokset ja esineistö. Rauman kirkot. Suomen kirkot – Finlands kyrkor 16. Forssa 1990, 76–77.

Kuva 4. Taipalsaaren kirkosta peräisin ollut Luther vuodelta 1691 on kuulunut Viipurin museon kokoelmiin. Kuva Museovirasto.

Kuva 5. Luther vuodelta 1694 Koivulahden kirkosta. Kuva Museovirasto / P.O. Welin.

Reformaattorimuotokuvia maalattiin myös lehtereiden kaidepanelointeihin. Luther ja Melanchthon -aiheet kuuluvat Sauvon kirkkoon vuonna 1695 maalattuun laajan kokonaisuuteen. Piispa Johannes Gezelius nuorempi, joka toimi Sauvon kirkkoherrana piispanvirkansa ohella, vastasi lehterinkaiteteisiin toteutetun traditioteologisen kuvaohjelman suunnittelusta. Etelälehterin länsivuun kuvatut hahmot liittyvät teemallisesti kirkon historiaan. Turun marttyyripiispa Henrikin lisäksi sarjaan kuuluvat Jan Hus, Martti Luther ja Filip Melanchthon.³³

Snappertunan kirkossa Luther ja Melanchthon -muotokuvien lisäksi on esitetty Jan Hus ja Hieronymus Savonarola. Lehtereiden maalaushanke ajoittuu 1700-luvun alkuvuosiin.³⁴

³³ Hanna Pirinen, Sauvon kirkon lehterinkaidemaalaukset vuodelta 1695. Johannes Gezelius nuoreman kuvaohjelma. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja – Finska Kyrkohistoriska Samfundets Årsskrift 87 (1997). Painossa, ilmestyy maaliskuussa 1999.

³⁴ Tove Riska, Sanningsvittnen mm i Snappertuna kyrka. Ikonographisk Post 1991/2; Hanna Pirinen, Doktriini, traditio ja kirkkohistoriankirjoitus luterilaisen kuvaopin normeina 1500–1600-lukujen vaihteessa. Kirkkoisä esittävien maalausten reseptio reformaation jälkeisessä kuvaohjelmassa. – Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konstthistoriska studier 14 Helsinki. 1993, 174, 178.

Kuva 6. Lemun Luther vuodelta 1692.
Kuva Museovirasto.

Lemun Luther

Lemun kirkon keskimmäisen pohjoispilarin leveässä holvivyötyssä on kookas Lutheria esittävä maalaus.³⁵ Kokovartalokuvana esitetyn reformaattorin yläpuolelle on maalattu siipiään lehyttelevä, kyyhkyseksi ällistyttävän pitkäkaulainen vaalea lintu. Linnun päätä kehystää sädekehä.

Kalkkimaalaukset on aikaisemmassa tutkimuksessa ajoitettu vuoteen 1619. Kyseinen vuosiluku liittyy etelälaivan länsiseinälle maalattuun vaakunaan. Vaakuna kuuluu Tenholan ja Ohensaaren kartanot omistaneelle Stierkorsin aatelissuvulle. Vuosiluku ilmoittaa Måns Gustafsson Stiernkorsin kuolinvuoden. Vuosimerkintää ei kuitenkaan ole syytä tulkita yksiselitteisesti vaakunan eikä varsinkaan Luther- ja lintuaiheiden maalausvuodeksi. Mielestäni Lemun kirkkoon toteutettujen kalkkimaalausten syntyä on tarkasteltava laajempänä tutkimusongelmana.

Oleellinen lähtökohta selvitystyölle on Luther-muotokuvan sijainti. Luther-aiheet liittyivät tavallisesti löyhemmin tai kiinteämmin saarnatuoliin. Kirkonarkistolähteistä käy ilmi, että saarnatuoli sijaitsi 1600-luvulla keskimmäisen pohjoispilarin kohdalla.

³⁵ Hahmo on kooltaan noin 130 x 60 cm. Secco-maalauksen restauroi Oskari Niemi 1931. Seuraavan konservoinnin suorittanut Veikko Kiljunen toteaa raportissaan 1958 aiemman restauroijan vahvistaneen maalauksia voimakkaasti. Museovirasto, kulttuurihistorian toimisto, topografinen arkisto.

Ensimmäiset tiedot Lemun kirkon saarnatuolista ovat vuodelta 1644. Tuolloin Lars Månsson Stjernkors lahjoitti kirkkoon saarnatuolin. Huomionarvoista on, ettei saarnatuolia myöhemminkään täydennetty katoksella, vaan se jäi katoksettomaksi. Saarnatuolin T-muotoisten paneelien kenttiin maalattiin Kristus salvator mundi -hahmona sekä apostolit Pietari, Andreas, Jaakob ja Filippus.

Lars Stjernkorsin lahjoittamin varoin toteutettiin myös seinien kalkitseminen saarnatuolin lahjoitusvuonna.³⁶ Lutherin ja saarnatuoliin maalattujen hahmojen vertaaminen osoittaa, ettei saarnatuolin koristemaalauksen tekijää ei voi pitää kalkkimaalauksen toteuttajana. Maalauksen laadullinen ja tyyllinen ero on ilmiselvää.

Seuraavan kerran Lemun kirkon seinät kalkittiin vuonna 1658. Kirkon kunnostaminen ajoittuu Lars Månsson Stjernkorsin kuolinvuoteen. Mikään seikka ei kuitenkaan viittaa siihen, että kalkkimaalaukset olisi toteutettu tämän kalkitsemisen yhteydessä.

Kirkon seuraavan kalkitsemisajankohdan erityinen merkitys on jäänyt huomiotta aiemmassa Lemun kirkkoa koskevassa tutkimuksessa. Kirkon tilikirjaan on viety vuonna 1692 muurarimestarille ja maalarille työpalkkioina maksetut summat. Tilikirja osoittaa seurakunnan varautuneen monin tavoin seuraavan vuoden maaliskuuhun ajoittuneeseen piispantarkastukseen.³⁷

Entä sitten Lemun Luther-kuvan yläpuolella siipiään räpistelevä lintu? Onko se yksiselitteisesti tulkittavissa Pyhän Hengen kyyhkyksi? Kyyhky nimittäin tulee mieleen luontevasti saarnatuolin yhteydessä. Itsestäänselvyydeltä tuntuva kyyhkytulkin-taa vastaan puhuvat kuitenkin monet ilmeiset seikat.

Pyhän Hengen kyyhkyksi vaalea lintu on tavanomaista uhmakkaamman näköinen. Siipien räpyttely viittaa linnun taistelutahtoisuuteen. Nämä piirteet liittävät lintuhahmon luterilaisessa kirkkotaiteessa esiintyviin reformaatiohistorian marttyyriihin.

Luterilaisuuden piirissä syntyi varhain omaa legenda-aineista. Arvostetun aseman uskonsankarina ja evankelisen opin esitaistelijana saavutti tšekkiläinen Jan Hus. Eri lähteistä peräisin olevat ainekset sulautuivat yhteen Hussin sankaritarinassa. Linnuilla, vieläpä pitkäkaulaisilla on tärkeä rooli näissä kertomuksissa. Jan Hussin sukunimi merkitseen nimittäin tšekiksi hanhea. Hussin kerrottiin ennustaneen vankisellissään vähän ennen kuolemaansa vuonna 1415 kirkon uudistamisen vääjämättömän etenemisen. Hän oli julistanut vertauskuvia käyttäen, että hanhea tulee seuraamaan joutsen, jonka henkeä vastustajat eivät voi viedä. Lutherin reformaatiotyön katsottiin toteuttaneet Hussin sata vuotta aiemmin lausuman ennustuksen. Joutsen vakiintui sittemmin yhdeksi suosituimmista Lutherin attribuuteista.³⁸

Lemun lintu voi näin ollen kuvata Lutherin edelläkävijän Jan Hussin attribuuttina tunnettua hanhea. Linnun karakteristiset piirteet ovat saattaneet hieman muuttua restauroinnin yhteydessä siten, että se on saanut alkuperäistä maalausta vankemmat kyyhkysen piirteet.³⁹

Kirkonarkistolähteistä paljastunut kalkkimaalauksen toteutusvuosi 1692 ei ole historiallisena ilmiönä ristiriidassa Stjernkors-suvun vaakunaan merkityn vuosiluvun 1619 kanssa. Vaakunan maalaamiselle Stjernkors-suvun hautapaikan läheisyyteen löydetävissä selitys karoliinisen ajan lopun yleisistä kehityskuluista. Aatelisten varoin teh-

³⁶ Riska 1961, 99–101.

³⁷ Lemun kirkonarkisto. Tilikirja 1639–1743. KA mf JK 913; Juva mainitsee vuodeksi 1693. Mikko Juva, Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemisena vuosisatoina (1660–1808). Turku 1955, 86.

³⁸ Thulin 1965, 21.

³⁹ Reformaattoreiden attribuuttien pohdintaan minua innoitti Laukaan Hartikan kirkon tuuliviirin lintuhahmosta käyty vilkas keskustelu paikallisessa Laukaa-Konnevesi -lehdessä loppukesällä 1998.

dyt suuret kuvataidehankinnat, esimerkiksi alttaritaululahjoitukset loppuivat 1680-luvulle tultaessa. Vuosisadan lopulla aateliset varustivat kirkkoja nimenomaan vaakunoiden kaltaisella sukuhistoriallisella esineistöllä. Kirkkoihin kulkeutui erilaista sukuhistoriallista rekvisiittaa, kuten vaakunoita, sotalippuja ja jopa taisteluissa käytettyjä haarniskoita.⁴⁰ Vanhaa suomalaista rälssiä edustaneen Stiernkors-suvun Måns Gustafsson Stjernkorsin hautapaikan merkitsemisellä myöhemmät sukupolvet olivat osoittaneet kunnioitustaan esi-isän maineteoille.

Taistelulippu laskeutuu

Luther-muotokuvien kukoistusaika ortodoksian kaudella jäi varsin lyhyeksi. Ilmiö ajoittuu 1680-luvulta 1700-luvun alkuvuosille. Ilmiön kannalta keskeiset vuodet edeltävät ja seuraavat Upsalan kokouksen satavuotisjuhlavuotta 1693.

Isonvihan myötä luterilaisten oppi-isien muotokuvien maalaaminen tyrehtyi. Suurin syy oli seurakuntaelämän hiljeneminen venäläismiehityksen aikana. Maalaushankkeisiin ja kirkkojen yleiseen varustamiseen ei ollut motivaatiota epävakaassa tilanteessa. Monet papit jättivät seurakuntansa ja pakenivat miehittäjän edetessä. Osa lähtijöistä pakeni Ruotsiin saakka. Turun hiippakunnan piispa Johannes Gezeliuskin vietti elämänsä viimeiset vuodet pakolaisena Ruotsissa.

Venäläismiehitykseen ei kuitenkaan liittynyt systemaattista luterilaisen uskonnonharjoituksen vainoa. Sotasaalina valloittaja tosin anasti kirkoista arvoesineistöä. Taulumaalauksia tuhottiin tuhottiin joissakin kirkoissa.⁴¹ Lähteistä tunnetaan tietoja vain muutamista venäläisten surmaamista luterilaisista papeista. Lukuisampia ovat viitteet valloittajan osoittamasta suopeudesta suomalaisten uskonnollista elämää kohtaan. Osa vangituista papeista nimittäin vapautettiin ja päästettiin hoitamaan Suomen luterilaisia seurakuntia.⁴² Sodan jälkeen hiljalleen elpynyt kirkollinen kuvataide heijasteli toisenlaista teologista ajattelua. Jyrkkään wittenbergiläiseen ortodoksiaan ankuroituneiden tunnustustuksellisten korostusten aika oli päättynyt isonvihaan.

⁴⁰ Hanna Pirinen, Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718). Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 103. Vammala 1996, 79–80, 132.

⁴¹ Helmer Tegengren, Förluster vid kyrkorna i västra Nyland under stora ofreden. Historisk Tidskrift för Finland. Årgång 29 (1944). Helsingfors 1945, 137–139.

⁴² Olavi Rimpiläinen, In labore et aerumna. Luterilaisten seurakuntien papinvirkojen hoito isonvihan aikana. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 107. Joensuu 1978, 21–22; Pentti Lempiäinen, Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjat isonvihan ajalta. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 90. Vammala 1973, 9–12.

SUMMARY
The Standard-Bearers of Lutheranism:
Reformer Portraits of the Period of Lutheran Orthodoxy

There are particular, well-founded, reasons and times of appearance for the emergence of portraits of the founding fathers of Lutheranism and the heroes of the Reformation in ecclesiastical art. The reformer portraits of the period of Lutheran Orthodoxy are closely associated with the phenomena that dominated contemporary theology. The role of the Formula Concordiae became an important issue in the development of the doctrine of the church. The debate on approving this youngest German book of concord as part of the confession of the Swedish church took fifty years.

Panel portraits of Luther and Melancthon dating from 1638–80 are known from Västmanland in Sweden. They are from the term of Olof Laurelius as bishop of Västerås. Laurelius was one of the foremost representatives of dogmatic Lutheranism.

The heyday of Luther portraits during the period of orthodoxy was a short-lived phenomenon. The portraits of this genre known from Finland mostly date from the 1680s to early 18th century. The most important years for this phenomenon preceded and followed the centenary of the Uppsala synod in 1693. The findings of the present study include a new date for the Luther portrait from Lemu Church. Executed in al secco technique, this portrait was for long dated to the early 17th century with reference to the date 1619 inscribed on the Stiernkors coat-of-arms situated elsewhere in the church. Archival sources, however, show the work to have been painted in the 1690s.

Portraits of the founding fathers of Lutheranism waned along with the Great Wrath (1713–21), mainly because of the restraining effect of the Russian occupation on the life of the congregations. There was no motivation for painting projects or the furnishing of churches in general under the prevailing restless conditions. The Russian occupation, however, did not involve any systematic persecution of Lutheran religious practices.